

Дискусија

НЕКОЛИКО НАПОМЕНА О БОЈУ НА ЦАРЕВУ ЛАЗУ

Д-р Јевто Миловић објавио је 1952 године једно писмо црногорских главара од 27 новембра 1747 године, у коме је ријеч и о познатом боју на Цареву Лазу. То је важан докуменат, јер је историчар Јован Н. Томић тврдио, између осталог, и то, да је Цетињски летопис завршен 1 јануара 1750 године, а митрополит Василије Петровић је „измислио и прво својом руком унео у свој Цетињски летопис да су Црногорци 1712 г. на Цареву Лазу однели делимичну победу над Турцима“, па је касније у својој Историји Црне Горе, штампаној у Москви 1754 године, начинио од те „делимичне победе“ једну „велику и потпуну победу Црногораца над Турцима“. Томић је тврдио чак и то, да је Његош „више него ико радио на учвршћивању и ширењу тих „предања“ и нарочито „предања“ о Цареву Лазу из 1712 године“, окривљујући, иако не сасвим одлучно, Његоша чак и за то, да је он могао „дописати“ познати запис о боју на Цареву Лазу у Савински летопис, само ако је рукопис Савинског летописа био одавно у манастиру Савини, јер је познато — каже Томић —, да се Његош бавио „дуже време у манастиру Савини, а после тога (Његош) претставља најглавнијег радника на озакоњавању предања створеног из Историје о Црној Гори владике Василија Петровића, како о Цареву Лазу, тако и о другим догађајима из историје Црне Горе тог времена“.¹⁾

Поменуто писмо од 27 новембра 1747 године упутили су црногорски главари и „сви јунаци от све провинције Црне Горе“ млетачком натпровидуру у Котору, жале се на поступање мјесних власти према Црногорцима и износе своје заслуге за Млетачку Републику у разним заједничким борбама противу Турака, па кажу и ово: „... Нијесмо штеђели пролити наше крви. ако (=као) под Нови ће разбисмо Топал-пашу, на Вртијелку ће разбисмо Сулејман-пашу, ако на Подгорицу кад би пред нама Зано Грбичић, сувише на Водник, и на Требиње, и на Суторман и у Царев Лаз. И не можемо потанко сад исказат оне наше пролитије крви коју смо пролили за нашега принципа супроћ онијех великијех војскаш турскијех које су ходиле супроћ преведре Републике, ма сигуру сједочбу имамо п(ресвијетлога) Ерицу, који би страордена-

¹⁾ Јован Томић, Питање Царева Лаза, Београд 1933, стр. 9—11,41 и 220.

рио у бријеме от Цетиња. . . Очима су сами виђели (они који их сада у Котору оговарају — Р. Д.) кад пођосмо у помоћ честитому принципу с нашијем господаром митрополитом от Цетиња Данилом. Преузвишени ђенера(о) Муциниго у наш атестат (свједоцбу, увјерење — Р. Д.) говори и сам сједочи и много се чуди нашој превјерној вјери и јунаштву, ђе у једну уру Турке затворисмо, пак пашу от Арбаније разбисмо и сувише лубарде (топове — Р. Д.) и све оружје принципово сачувасмо докле га сахранише. Сједочи ни (=нам) преведри Гр(и)мани нашу службу под Улцињ. Ово се говори од више жалости ђе видимо да се наша служба забравила и правица под ноге ставила. . .⁽²⁾

Д-р Глигор Станојевић наводи у цјелости ово писмо у својој дисертацији о владици Данилу, па пошто је изнио своје мишљење о томе на које су битке могли мислити црногорски главари и констатовао „да се у документу борбе не наводе хронолошким редом“⁽³⁾ ипак доноси и ове закључке: „Дакле, из документа је јасно да је Царев Лаз био прије рушења „цркве и манастира“ на Цетињу 1692 године. . . Да је ово (тј. битка на Цареву Лазу — Р. Д.) једна од борби које су се водиле у доба Морејског рата, то је ван сваке сумње. . . Као што видимо из анализе овога документа, борба на Цареву Лазу одиграла се у доба Морејског рата. Све борбе које се наводе у документу биле су безначајне акције. Једна од таквих борби била је и на Цареву Лазу. По историским подацима та је борба могла бити 1688 или 1692 године, јер то су једине двије борбе које се везују за крај гдје се налази Царев Лаз. . .“⁽⁴⁾

Закључци д-ра Станојевића имају ове главне недостатке: 1) када се битке не наводе хронолошким редом, што изрично тврди и сџм Станојевић, онда се не може донијети никакав закључак о томе, када је био бој на Цареву Лазу; 2) нелогично је и неприродно да црногорски главари у своме писму помињу оне заједничке борбе противу Турака које су биле „безначајне акције“, јер се у оваквим приликама увијек наводе баш главне и одлучујуће борбе, које се дуго памте и за које треба да је и захвалност велика; 3) ако се у дјелу Јована Томића „Црна Гора за Морејског рата (1684—1699)“ помињу само „двје борбе које се везују за крај гдје се налази Царев Лаз“ и оне су биле „безначајне акције“ 1688 и 1692 године, то није доказ да се у томе истоме крају није могла одиграти и једна борба послјије завршеног Морејског рата; 4) нетачно је да су све борбе које се помињу у писму из 1747 године биле за

²⁾ Д-р Јевто Миловић, Један досад непознати докуменат из 1747 г. о црногорској и турској борби на Цареву Лазу — Историски записи књ. VIII, Цетиње 1952, 181—82; Јевто Миловић, Зборник докумената из историје Црне Горе (1685—1782), Цетиње 1959, 190—192.

³⁾ Курзив је мој у цијелом чланку — Р. Д.

⁴⁾ Д-р Глигор Станојевић, Црна Гора у доба владике Данила, Цетиње 1956, 91—96.

вријеме Морејског рата, те је и бој на Цареву Лазу могао бити послије јануара 1699 године, када је завршен поменути рат.

У Станојевићевом излагању стоји, да је прва битка, о којој је ријеч у наведеном писму „био неуспјели напад Млечана на Херцегнови августа мјесеца 1684 године“, у коме је учествовало „и нешто Црногораца“. Из писма се, међутим, јасно види, да су главари мислили на познате борбе око освајања Херцегновога 1687 године, у којима је учествовало „неколико стотина“ Црногораца, а у којима је било преко 2.000 губитака у млетачким редовима,⁵⁾ јер главари изрично кажу „под Нови Ђе разбисмо Топал-пашу“, а Топал-паша је био намјесник у Босни само 1687 године.⁶⁾ За битку на Воднику Станојевић не даје сигурну годину, али каже да је Водник брдо у Косијерима, па наставља: „Позната је једна борба Црногораца из 1688 године. Око осам стотина Турака извршило је један дубљи упад у Љешанску Нахију, али су их Црногорци сами дочекали, сузбили и гонили до Љешкопоља“. Станојевић и овдје упућује на Томићево дјело „Црна Гора за Морејског рата“ (стр. 115), али ова борба уопште не може доћи у обзир. Да је Станојевић узео карту Црне Горе сâм би се у то увјерио, јер Томић пише да је општи црногорски збор био у селу званом Градац (Љешанска Нахија) и када је учесницима саопштила послата извидница да је око 800 Турака из Подгорице прешло ријеку (Ситницу) и упутило се Црној Гори, они су одмах пошли према Крусама, сузбили Турке и гонили их све до Љешкопољске равнице, па се повратили на Градац да наставе савјетовање. Све се ово одиграло далеко од брда Водника у Косијерима, јер је Водник око 6 километара западно од Граца, у унутрашњости Црне Горе, док Црногорци гоне Турке према Подгорици, на исток од Граца. Поред тога Станојевић тачно каже да су „Црногорци сами дочекали, сузбили и гонили Турке“, па онда ово није заједничка црногорско-млетачка борба, којом би црногорски главари могли корити млетачке функционере за незахвалност.

Да би била јаснија слика поменутих борби, ево како је Станојевић утврдио њихове датуме: 1684 Нови (видјели смо, да ту мора бити 1687 — Р. Д.), 1685 Вртијељка, 1691 Подгорица, 1688 (?) Водник, 1690 Требиње, 1689 Суторман. Иза Сутормана главари наводе бој на Цареву Лазу, а тек послије помена те борбе они износе своју главну жртву у свим заједничким борбама — губитак цетињског манастира (1692 године), те се из писма уопште не може донијети закључак, који доноси Станојевић, а наиме „да је Царев Лаз био прије рушења „цркве и манастира“ на Цетињу 1692 године“

⁵⁾ Јован Томић, Црна Гора за Морејског рата (1684—1699), Београд 1907, 83—92.

⁶⁾ Карл Пез, Отоманске валије (намјесници) у Босни — Гласник Земалског музеја, Сарајево 1889, књ. II, 63; Вашагић, Кратка упута у прошлост Босне и Херцеговине, Сарајево 1900, 180.

Главни недостатак Станојевићевих закључака је у томе, што се труди да одреди вријеме свих борби које помињу главари, али уопште ни ријеч не каже за двије посљедње борбе у писму црногорских главара, тј. за борбе код Бара и код Улциња. За те борбе је, међутим, познато још од 1754 године да су се оне одиграле 1717 и 1718 године. То изрично наводи и митрополит Василије у својој Историји из 1754 године, а то стоји и код свих старијих и млађих црногорских историчара, па и код самога Станојевића.⁷⁾ Да су црногорски главари мислили само на те борбе, а не никако на борбе током Морејскога рата, види се јасно из самога писма црногорских главара, који кажу да је млетачки главни провидур за Далмацију Мочениго био **очевитац њиховога јунаштва** у борбама код Бара, а Мочениго је био главни командант млетачке флоте и војске код Бара само 1717 године. У борбама код Улциња 1718 године командовао је млетачком флотом и војском маршал Шуленбург, један од најпознатијих војсковођа у XVIII вијеку, те и ова два факта, команда код Бара и команда код Улциња, свједоче да борбе о којима пишу црногорски главари нијесу биле ни неки „излети“, ни „безначајне акције“, како каже Станојевић. Да су битке код Бара и Улциња биле 1717 и 1718 године има још доказа у разним писмима црногорских главара, а из тих се писама види и то, да борба „на Требиње“, за коју Станојевић каже да је била крајем јуна 1690 године, није била за вријеме Морејског рата. Ови докази налазе се у писму црногорских главара млетачком Сенату од 25 новембра 1743 године. Они и том приликом набрајају важније заједничке борбе противу Турака (Цетиње, Херцеговни, напад Топал-пашин, напад Сулејман-пашин, Вртијељка), па настављају: „Али нијесмо се ни ту зауставили да служимо нашег принципа и да за њега лијемо своју крв, него смо у **другом рату** са покојним кавалијером Бућом под Требињем и многим другим мјестима гдје је принцип (тражио крв проливали), док он (принцип) зна врло добро све оно што смо учинили под Баром, Улцињем и свим другим мјестима, гдје је са нама принцип командовао“.⁸⁾ Када црногорски главари у своме писму из **1743 године** кажу за ове борбе да су биле „у **другом рату**“, сасвим је сигурно да мисле на млетачко-турски рат од 1714 до 1718 године, а не никако на први, Морејски рат од 1684 до 1699. Познато је још десетак писама црногорских главара у којима је ријеч о борбама код Бара и Улциња, па у њима они редовно наглашавају да су оне биле у вријеме „**кад би најпотоњи рат с Турском**“, док за борбу код Улциња кажу да је била „у оној фаталној години у којој је Република **склопила мир с Турском**“, односно „у они несрећни дан, када ваша Република у-

⁷⁾ Г. Станојевић, нав. дјело 138—139 и 146.

⁸⁾ Јован Томић, Подаци о сукобима и мирењу Бокеља, Црногораца и турских поданика 1735—1766 године — Споменик LXXII, Београд 1931, 33—34.

чини ненадни мир с Турском“, а то је био Пожаревачки мир из 1718, а не Карловачки мир из 1699 године. Митрополит Василије и у својим писмима из 1756 године изрично каже да су борбе код Бара и Улциња биле 1717 и 1718 године, а у Цетињском љетопису пише: „Ва љето Христово 1717 пође владика Данило и Черногорци на Бар, но залуду, с ђенералом Муценигом. — Ва љето Христово 1718 ходи владика Данило у Млетке; и то љето ходише на Улцињ, но залуду, и разби бура армату принципову.“⁹⁾

Поменута писма црногорских митрополита и главара упућена су млетачким властима, почевши од дужда и Сената до которског изванредног провидура, а нека су послата руским политичарима и државницима. Писма су између 1743 и 1757 године и у свакоме је други ред заједничких црногорско-млетачких борби противу Турака,¹⁰⁾ те — то понављам и нарочито наглашавам — уопште не може бити говора о томе, да се ишта може користити ред којим се у писмима помињу битке за саму хронологију њихову, ако за те борбе нема на другоме мјесту довољно поузданих доказа. То се лијепо види и из једнога писма које је ове године објавио сâм Станојевић, а у њему је такође ријеч и о боју на Цареву Лазу. То је писмо црногорских главара од 13 априла 1749 године, упућено је млетачким синдицима инквизиторима, а овјерио га је и митрополит Сава Петровић. Главари и овом приликом коре млетачке власти због незахвалности за многе услуге које су им учинили у заједничким борбама противу Турака, па настављају: „А кад на Остру Понту од наше преведре Републике млетачке звани (бјесмо) вјерно служисмо. Толико на Вртијељку, толико на Сурторман, толико на Царев Лаз, толико на Нови, толико на Требињс, толико на Царине, толико на Клубук, толико на Улцињ, толико на Бар, свуђ од нашега преведрога краљевства млетачкога призвани вјерно служисмо и крв пролисмо и ране добисмо и нашу браћу погубисмо.“¹¹⁾ Да би био што очигледнији ред битака о којима говоре главари, ево упоредан преглед оних из писма датаног 27 новембра 1747 и овога од 13 априла 1749 године:

⁹⁾ Марко Драговић, Неколико докумената о вјековној независности Црне Горе — Књижевни лист, Цетиње 1901, 444—445; Душан Вуксан, Преписка митрополита Василија, митрополита Саве и Црногорских главара 1752—1759 године — Споменик LXXXVIII, Београд 1938, 30—31, 33—34, 39 и 40; Миловић, Зборник докумената... 261—262; Сима Љубић, Руковијет југословенских листина — Стари не књ. X, Загреб 1878, 26; Д. Вуксан, Један необјављени Цетињски љетопис — Записи V, 172.

¹⁰⁾ Од свих извора у претходној напомени само у два се помиње бој на Цареву Лазу, што је разумљиво, јер је та борба индиректно могла користити Млечићима да су Црногорци успјели потпуно одбити турски напад, а у њој нијесу учествовали ни млетачки војници, ни млетачке плаћеничке хајдучке чете.

¹¹⁾ Д-р Глигор Станојевић, Један документ о Цареву Лазу — Историјски записи књ. XVII, св. 1, Титоград 1960, 138.

1747 године:

- 1) Херцегнови,
- 2) Вртијељка,
- 3) Подгорица,
- 4) Водник,
- 5) Требиње,
- 6) Суторман,
- 7) Царев Лаз,
- 8) Цетиње,
- 9) Бар и
- 10) Улцињ.

1749 године:

- 1) Остра Понта,
- 2) Вртијељка,
- 3) Суторман,
- 4) Царев Лаз,
- 5) Херцегнови,
- 6) Требиње,
- 7) Царине,
- 8) Клобук,
- 9) Улцињ и
- 10) Бар.

Очигледно је, дакле, и из ових писама да се апсолутно никакав закључак не може извести из реда којим се наводе борбе за хронологију када су те борбе одржане, јер, на примјер, у првоме писму је Царев Лаз на седмоме, а у другоме на четвртome мјесту, док је у првоме писму Цетиње на осмоме мјесту, а у другоме писму Цетиња уопште нема, иако је то најбољније питање за црногорске митрополите и главаре, пошто је том приликом до темеља разорен познати манастир Ивана Црнојевића, вјековна резиденција црногорских митрополита (млетачка га је посада разрушила тајно постављеном мином, а турска је војска — из освете — докрајчила оно што је од mine остало), те на ту велику жртву из 1692 године Црногорци врло често опомињу млетачке власти све до 1763 године,¹²⁾ а можда су то и касније радили. У оба писма нијесу чак ни борбе код Бара и Улциња наведене хронолошким редом, иако су оне биле најновијега датума и најпознатије ондашњим црногорским главарима, јер је многи од њих могао у њима учествовати под командом владике Данила.

Карактеристично је, да Станојевић ни у коментару уз писмо из 1749 године ништа не каже о борбама код Бара и Улциња, док и овом приликом наглашава да наведено писмо потврђује његове раније закључке уз писмо из 1747 године, па га објављује као допуну ранијег писма због оних „скептика“ који нијесу били задовољни фактом, што се само у писму које је први објавио д-р Миловић „изричито помиње борба на Цареву Лазу у вријеме Морејског рата“!? Станојевић и уз писмо из 1749 године изричито тврди, без икакве оградe, слeдeћe: „Из овога писма јасно се види да се Царев Лаз као мјесто борбе наводи у доба Морејског рата, јер сва поменута мјеста борбе су из тога времена. . . Сва наведена мјеста борбе и у једном (тј. писму од 27 новембра 1747 — Р. Д.) и у другом документу (тј. писму од 13 априла 1749 — Р. Д.) могу се на основу савремене млетачке грађе тачно утврдити. Све ове борбе које се наводе одиграле су се у доба Морејског рата. И једно од

¹²⁾ Миловић, Зборник докумената. . . 136, 190—191, 252, 260, 261 и 279; упор. и изворе у деветој напомени.

тих мјеста је и Царев Лаз. . .¹³⁾ Ја, пак, мислим, да се на основу података које сам изнио уз писмо из 1747 г. може закључити, да се Станојевићеви наводи не могу прихватити, јер је сигурно да се све борбе о којима је ријеч у писмима црногорских главара из 1747 и 1749 г. нијесу одиграле за вријеме Морејског рата, тј. прије 1699 године. **То не може бити спорно бар за борбе код Бара и Улциња, па када главари помињу те борбе у својим писмима из 1747 и 1749 године, онда може и борба на Цареву Лазу, коју помињу у истим писмима, бити она из 1712 године.** Ни борба „на Царине“, о којој је ријеч у писму из 1749 године, не мора бити из времена Морејског рата. Познато је, наиме, освајање Царина (код Дубровника) и 1687 и 1716 године. Изгледа сигурно да црногорски главари нијесу могли мислити на оно заузимање из 1687 године, тј. за вријеме Морејског рата, јер 13 децембра те године млетачки Сенат похваљује главног далматинског провидура „што је Нишиће на своју предобио и њиховом помоћу пацу потукао и Царине предобио“.¹⁴⁾ Међутим, 26 новембра 1716 године главни далматински провидур извјештава Сенат, „како је из Новог упутио чету од 2.000 у Царине под Ризом по копну, а бродове у Груж да му буду у помоћ, и како му је пошло за руком присилити ондјешњу посаду турску, да му оне утврде изручи. . .“¹⁵⁾ Прије су, дакле, могли бити Црногорци у овој експедицији од 2.000 људи која полази крајем 1716 године из Херцегновога, у Боки Которској, иако у објављеном резимеу млетачког извјештаја то није наведено, но приликом ранијега заузећа Царина, 1687 године, када су Царине узете помоћу Никшића, како изрично стоји у писму млетачког Сената од 13 децембра 1687 године. Сам Станојевић наводи податке о приликама у Црној Гори после повратка владике Данила из Русије (дошао је у Црну Гору 28 марта по ст. кал. 1716 г.), па каже да је сарадњу с Млетачком Републиком „највећи дио народа Црне Горе схватио као неодољиву нужност“ и да је изванредни провидур у Котору држао крајем 1716 године више састанака са претставницима црногорских и разних брђанских племена, на којима су дали пристанак „за сарадњу са Венецијом“.¹⁶⁾

Ако, дакле, д-р Станојевић жели да увјери читаоце у тачност своје хипотезе да је бој на Цареву Лазу био за вријеме Морејског рата, онда мора наћи писмо црногорских главара или неки други прворазредни извор са поменом те борбе, који је писан **прије завршетка Морејског рата**, тј. прије закљученог мира у Карловцима у јануару 1699 године, или у најбољем случају прије по-

¹³⁾ Г. Станојевић, Један докуменат... Историјски записи XVII/1, 137—139.

¹⁴⁾ Сима Љубић, О одношајих међу републиком Млетачком и Дубровачком од почетка XVI стољећа до њихових пропасти — Рад Југославенске академије књ. 54, Загреб 1880, 72.

¹⁵⁾ С. Љубић, О одношајих... — Рад 54, 128.

¹⁶⁾ Г. Станојевић, Црна Гора у доба владике Данила, 124—125.

четка борби с Турцима на позив Русије 1711 године. Тврдити, међутим, да је тај бој био **прије 1699 године**, а он се помиње, без икакве ознаке времена, тек у писмима из **1747 и 1749 године**, то није никакав — доказ, те ће свакако и даље бити „скептика“ који неће вјеровати у Станојевићев закључак, који гласи: „Према томе основу за традицију о Цареву Лазу за 1712 годину дао је овај **Царев Лаз (из Морејског рата) који је као историска чињеница несумњиво утврђен**“.¹⁷⁾ Исто тако је Јован Томић тврдио 1933 године, да је један пораз Турака из 1604 године „вештачким путем“ био замијењем „измишљеним турским поразом 1712 године“, па ни њега нијесу вјеровали разни „скептици“, иако је и он тврдио да је то све — **несумњиво утврђено!**

Пошто су у последње три деценије, нарочито од 1927 г. када су почели излазити цетињски „Записи“, објављени многобројни документи везани за историју Црне Горе, који су умногоме исправили и допунили и закључке Илариона Руварца, и Јована Томића и многих других историчара, то се, вјерујем, и питање боја на Цареву Лазу мора сматрати углавном ријешено објављивањем архивске грађе из Дубровника у Ђоровићевој студији и архивске грађе из Котора у Мијушковићевом раду, јер је оправдано још 1928 године постављено питање: зашто је требало Црногорцима да **измишљају** једну своју побједу над Турцима, како каже Томић, као да у цијелој њиховој историји није било ниједне веће побједе над Турцима?

У Архивском одјељењу Државног музеја на Цетињу чува се препис једнога писма, за које његов преписивач тврди да га је преписао с оригинала, а писмо је владике Данила. Да је сачуван оригинал овога писма, или да се може поуздано тврдити да је препис доиста извршен с оригинала, то би био главни и најпоузданији извор о боју на Цареву Лазу, иако се ни у томе писму не помиње тај назив. Препис писма извршио је Томо Ораовац још 25 јуна 1874 године и он изрично каже да га је преписао СА ОРИГИНАЛА, јер је сјутрадан оригинално писмо предао ондашњем књазу Николи Радош Туров Петровић, потомак војводе Петра Иликова Дрекаловића, коме је писмо било упућено, а истовремено је књазу предао и печат војводе Радоње Петрова Иликовича за којега митрополит Василије Петровић пише у својој **Историји Црне Горе** (Москва 1754, стр. 32) да је један од славних војсковођа владике Данила. Један детаљ у овоме писму чини ми се врло карактеристичан, а то је податак о рани владике Данила. Познато је, наиме, да су сви стари црногорски историчари писали о томе, да је владика Данило рањен у боју на Цареву Лазу. То каже и Његош и у **Слободијади** и у напомени уз пјесму „Царев Лаз“ у **Огледалу српском**, а историчар Марко Драговић писао је 1882 године и ово: „И до данашњег дана чува се у цетињском музеју крст, који је

¹⁷⁾ Г. Станојевић, нав. дјело 94.

носио митрополит Данило (у боју на Цареву Лазу — Р. Д.) и по којему га је ударио сабљом турски официр. Тај крст је и спасио живот митрополиту“.¹⁸⁾ Јован Томић начелно не вјерује у спагања је из црногорске историје за које нијесу ништа јавили млетачки провидури своме Сенату, односно ако о њима ништа не пише у оним извјештајима млетачких провидура **које је он имао у рукама!** Он је због тога скоро цијеле три стране своје студије о боју на Цареву Лазу посветио овој владициној рани, па и том приликом напада сиромаша Његоша, јер ево шта каже: „И поред најмарљивијег испитивања није могуће пронаћи версију о рани владике Данила из ма ког окршаја 1712 године, па ни на Цареву Лазу, ни у којем историјском писаном извору, ни у каквом народном предању и ни у којем књижевном саставу пре књижевних радова владике-песника Његоша. **Он** (тј. Његош — Р. Д.) **је творац те версије**, као што је и први који наводи имена рањених и погинулих у том боју.“¹⁹⁾ Данас можемо Његоша ослободити и од Томићеве претпоставке да је он могао дописати вијест о боју на Цареву Лазу у Савински љетопис, као и од директне Томићеве тврдње да је он творац версије о рани владике Данила. Да је без икакве основе Томићева претпоставка о „дописивању“ у Савински љетопис јасно ће бити свакоме читаоцу који сравни факсимил тога записа са ма којим Његошевим писмом,²⁰⁾ док ће га од бијеле да је он творац версије о рани владике Данила ослободити сâм владика Данило, који пише 8 јула 1729 године млетачком изванредном провидуру у Котору и ово: „ . . . Има 15 дни како ми је удрила у лијево кољено, у неку стару рану, нека нова немоћ, алити **стара она рањена болијест**, тер не могу ни пјешице ходит, ни се на коња припет, нити се могу куће животом макнут. . .“²¹⁾ Владика Данило је писао руским државницима и о тешким борбама с Турцима током 1714 године, те на основу тих његових оригиналних писама руски историчар професор С. Богојавленски пише и сљедеће: „**Рањен у борбама с Турцима**, митрополит Данило, којег су марљиво тражили Турци, склонио се у Беч, одакле 10 децембра 1714 г. шаље писмо канцелару Головкину, молећи за одобрење да лично дође у Русију ради добијања упутстава о томе, што треба да раде Црногорци. . .“²²⁾

Рана владике Данила у борбама с Турцима није, дакле, никаква измишљотина, те само остаје отворено питање, је ли владика

¹⁸⁾ Марко Драговичъ, Митрополитъ черногорскій Василій Петровичъ и его сношенія съ Россіей, С. — Петербургъ 1882, 67 (нап.)

¹⁹⁾ Ј. Томић, Питање Царева Лаза 28—30.

²⁰⁾ Петар Шеровић, О запису о бици на Цареву Лазу из манастира Савине — Историјски записи III, 1949, 287.

²¹⁾ Миловић, Зборник. . . 89.

²²⁾ Проф. С. Богојавленский, Из руско-сербских отношений при Петре Первом — Вопросы истории 8—9, Москва 1946, 38.

рањаван и у борбама 1712 и у борбама 1714 године. Пошто се и у борбама код Бара 1717 године „показао ванредно храбар, ризикујући да чак буде и заробљен“, ²³⁾ природно је да је у борбама с Турцима у срцу саме Црне Горе, 1712 и 1714, био још енергичнији, те је могао бити рањен и 1712 и 1714 године. Владика помиње своју рану из 1712 године у писму за које тврди Томо Ораовац да га је преписао с оригинала, па због тога заслужује тај препис дословно објавити. Али прије навођења писма, морају се учинити двије ограде, а наиме: 1) ако је препис доиста извршен с оригинала, може бити да је погрешно преписан датум борбе, јер је познато да су многи који су објављивали старе документе погрешно читали датуме означене словима (Андрија Јовићевић, Филип Радичевић, Дионисије Миковић итд., па чак и Јован Томић и Глигор Станојевић), 2) у августу 1712 био је манастир на Цетињу у рушевинама, па или је владика намјерно избјегао да то нагласи кучким гларварима, или је, пак, остао неки дио манастирске зграде, у који се владика могао привремено у нужди склонити одмах послѣ одласка турске војске са Цетиња. Највјероватније је да је за кратко вријеме оправљено неко привремено склониште у манастирским рушевинама, јер иако је владика још почетком 1712 године пренио све важније ствари из Цетињског манастира у Маински манастир, бојећи се од турских напада, и тамо је неко вријеме живио послѣ рушења манастира, видимо га, вјероватно у мају 1713, да долази с Црногорцима на Цетиње, када су чули да ће се Милорадовић ускоро вратити и донијети помоћ Црној Гори, — „гдје је (владика) развио пет застава и гдје се за три узастопне вечери славило“. ^{23а)} Иако у овоме извјештају из Котора стоји да је владика дошао „на мјесто порушеног манастира“, ипак је у њему било неко привремено склониште, јер се иначе не би могло то народно весеље држати „за три узастопне вечери“ Поред тога мора се нагласити и тај факат, да Томо Ораовац, који се и иначе много интересовао народном прошлости, није имао никаквог интереса да овај препис измишља, а и ондашњи књаз Никола био је врло добро упућен у важност старих докумената, јер је код себе чувао сву стару пробрану црногорску архиву, почевши још од времена Немањића па све до задњих дана своје владе. Он се чак много интересовао документима о историји Црне Горе, што се лијепо види и из лица која помиње у својим „Новим колима“, а немогуће је да није имао у рукама и сасвим поуздан савремени документат о томе да је владика Данило доиста извршио истрагу потурица и да је велику заслугу за спасавање владиног живота у Зети имао поп Бошко Поповић, када је 26 фебруара 1892 године издао свечани указ, којим потомство попа Бошка ослобођава „од државнога данка на покретно и непокретно њихово имање“ све док Црном Гором

²³⁾ Г. Станојевић, нав. дјело 139.

^{23а)} Сл. Мијушковић — Историски записи XI, 184, 204 и 205.

буде владала породица Петровић-Његош.²⁴ Треба поменути и то, да су везе кучких и других брдских племена с подловћенским дијелом Црне Горе и старе и присне. Кучи су својим борбама са Сулејман-пашом необично много користили Црногорцима и 1688 године, када је паша с војском долазио „до близу Цетиња један час хода“,²⁵ а Пипери су хитали у помоћ Цетињу приликом пашинога напада 1692 г., па су се повратили тек када су на путу чули да је Цетиње већ заузето и манастир срушен.²⁶) Кучки главари су увелико сарађивали и с владиком Данилом. То се лијепо види из писма кучког војводе Петра Иликовића, тј. онога истог на кога је упућено владичино писмо, којим он и остали кучки главари моле почетком децембра 1707 године млетачког провидура у Котору за помоћ, а нарочито траже да им се „посретством цетињског владике“, тј. баш владике Данила, пошаље праха и олова.²⁷) Средином 1711 године били су и претставници Куча на једном тајном састанку с владиком Данилом, одржаном на Ловћену, гдје је одлучено да се поведе заједничка борба противу Турака,²⁸ а у то исто вријеме већ су „били на помоћи“ Црногорцима: Кучи, Пипери и Бјелопавлићи.²⁹) 16 фебруара 1712 јављао је из Котора обавјештајцац пуковник Бућа млетачким провидурима о доласку кучких главара на Цетиње, гдје су с владиком Данилом и Милорадовићем утврдили споразум о даљој оружаног сарадњи,³⁰ а приликом турских припрема противу Црне Горе средином 1712 г. опет су кучки, пиперски и бјелопавлићки главари били пристали на заједничке борбе.³¹) И по млетачкој и по дубровачкој архивској грађи види се, да су баш и у мјесецу јулу 1712, а то је вријеме за које стари записи вежу бој на Цареву Лазу, Кучи водили борбу противу Турака, али су од надмоћних Сулејман-пашиних трупа били савладани и приморани на послушност, те је ускоро Ахмет-паша продро према Цетињу и исто заузео.³²) Оваква сарадња и даље се наставља, па су с правом Кучи били и поносни тим заједничким борбама противу Турака, што се види и из њиховог писма од 23 фебруара 1717 године, које је упућено млетачком Сенату, а почињу га овим ријечима: „И Кучи, чувено племе у Арбанији, одбрана а уједно и круна цијеле Црне Горе...“³³) Није ни-

²⁴) Филип Радичевић, *Старине — Просвјета*, Цетиње 1896, 151.

²⁵) Д(ушан) В(уксан), Неколико докумената с краја XVII вијека *Записи XVI, Цетиње* 1936, 287.

²⁶) С. Љубић, *Руковијет... — Старине X*, 24.

²⁷) Г. Станојевић, нав. дјело 56.

²⁸) Г. Станојевић, нав. дјело 62—63.

²⁹) Јован Томић, *Турски поход на Црну Гору 1712 године — Глас САН ХСVI, Сарајево* 1920, 167.

³⁰) Славко Мијушковић, *Догађаји у Црној Гори од појаве Милорадовића до Нуман-пашиног похода (1711—1714) — Историски записи XI*, 1955, 184.

³¹) Ј. Томић, *Турски поход... — Глас ХСVI*, 174.

³²) Ј. Томић, *Турски поход... — Глас ХСVI*, 179 и 182—183.

³³) *Il Montenegro da relazioni dei provveditori veneti (1687—1735)*, Roma 1896, 134.

шта невјероватна ни владинина реченица у којој слави кучке витезове, „који су умјели чувати своју србску слободу“, јер владица у своме писму од 26 октобра 1714 године каже црногорским главарима и ово: „Била би ми драга смрт да сте хтјели да сви скупа часно и славно погинемо, као што су то урадили кнез Лазар и Милош Кобилић, који уби цара на Косову и погину са својим господарем и са њихових седам хиљада бораца. . оставивши последије смрти вјечну славу. .“³⁴⁾

Из изложених података може се закључити, да су могли кучки главари у јулу или августу писати владици Данилу и питати га за најновије догађаје, па је могућ и владин одговор, који дословно гласи:

„Од мене владике Данила поздрав кучкоме војводи
Петру Иликову Дрекаловићу

Дајем на знање да сам примио поштовано писмо, са којим сте ми честитали ране и захвалили Богу што сам остао жив и што су моји Црногорци божијом вољом одржали велику побједу над проклетим Амед пашом и његовијем Агарјанима, са којијема смо имали сраженије 29 јулија мјесеца ове године на воду Влахињу извише села Рваша и у њему потукли сву турску госпоштину, а Турцима посјеченијем ни броја се не зна.

Нама је познато да ви нама нијесте могли помоћи, јер сте по планинама имали сраженије са Турцима и Малисорима. Држете се јуначки као и до данас и биће Бог у помоћи и вама и нама. Моја је рана тешка, још није зарасла, али је рана од пребола и ништа ми од ране неће да буде.

Поздравите све кучке витезове, као вазда слободне и своје господаре, који су умјели чувати своју србску слободу.

Примите сви благослов од мене и од Господа Бога, кога молим да буде нама и вама од помоћи и да нас чува од велике биједи и витешкијех мука у којијема се наоудићемо.

Остајем са вама и срцем и душом
30 августа мјесеца 1712 године,

У Манастиру Свете Госпође
на Цетиње.

Владика
Данило Шћепчевић“

До 1920 године није била, углавном, спорна борба на Цареву Лазу, јер је Руварац био задовољан да свој рад о Црној Гори заврши питањем о истрази потурица. Те, пак, године, објавио је Јован Н. Томић читаву расправу о турском походу на Црну Гору, писану само на основу четири депеше главног млетачког провидура за

³⁴⁾ Ј. Миловић, Зборник. . . 38 и 389.

Далмацију Карла Пизанија, писане између 17 јула и 20 сеп. по новоме календару 1712 године, као и **девет прилога**, које је нашао уз депеше. Томић у Пизанијевим депешама налази податке и за овакве констатације: „За то време везир се с војском угрупио од Служа к Цетињу. Црногорци, иако оскудни у баруту и олову, давали су му отпор. **Утврђујући се на положајима јаким од природе, уступали су корак по корак, наносећи непријатељу штете. . .**“³⁵⁾ Поред свега тога он закључује да је бој на Цареву Лазу „потпуно измишљен“ и да га „никако није ни било“.³⁶⁾ Године 1933 Томић је објавио цијелу књигу од 223 стране под насловом „Питање Царева Лаза“ Сада је дошао до другог закључка, а наиме да ће један стари пораз Турака, у неком кланцу близу Љешкопоља, који је био још 1604 године, „вештачким путем бити замењен измишљеним турским поразом 1712 године“.³⁷⁾ Д-р Глигор Станојевић одлучно тврди и 1956 и 1960 године, да је тај толико слављени бој само једна „безначајна акција“ извршена 1688 или 1692 године, те је „основа легендарног Царевог Лаза стварни историски догађај из Морејског рата“,³⁸⁾ а Морејски рат је вођен од 1684 до 1699 године. — Године 1956 објавио је један опширан рад о боју на Цареву Лазу и Јован Б. Вулетић. За Вулетића су неobicно важне за решење овога питања двије „грамате“, које је издао Михаило Милорадовић за вријеме свога бављења у Црној Гори: једном он „производи“ за „војводу“ Николу Ђурковића, из Никшића, а другом тобож даје 16 априла 1712 **упутства по којима ће убудуће бити уређена Црна Гора!** Вулетић за то Милорадовићево писмо каже да је „акт у виду једне уставне повеље“ Колика је ова Милорадовићева „грамата“ била без стварне важности и без икаквог пуномоћја од рускога цара лијепо је видио још 1856, тачно сто година прије Вулетића, Димитрије Милаковић, који каже да Милорадовић тим својим писмом Црногорцима „**обећава — мазно на празно**“.³⁹⁾ На основу оваквих прворазредних „извора“ Вулетић је Милорадовића прогласио „за главног команданта црногорских оперативних снага“ и „прекаљеног и способног команданта“, иако професор Богојавленски, чији рад Вулетић често цитира, изрично каже и ово: „Иако је за команданта војске био изабран Михаило Милорадовић, ипак је руководећу улогу у војним дјелима имао **митрополит Данило**“.⁴⁰⁾ Вулетићу је „несигурна“ савремена архивска грађа из Дубровника, објављена у Ђоровићевој студији, јер не иде у прилог његовој хипотези да је бој на Цареву Лазу био

³⁵⁾ Ј. Томић, Турски поход... — Глас ХСВИ, 182.

³⁶⁾ Ј. Томић, Турски поход... — Глас ХСВИ, 154.

³⁷⁾ Ј. Томић, Питање Царева Лаза 11.

³⁸⁾ Г. Станојевић, нав. дјело 96.

³⁹⁾ Д. Милаковић, Историја Црне Горе, Задар 1856, 115.

⁴⁰⁾ Богојавленский у Вопросы истории 8—9, 1946, 34.

1711, али му је сасвим поуздана млетачка грађа у Томићевим радовима, јер у њој нема података за борбу из 1712 године! Вулећи тврди чак и то, да је у вријеме Милорадовићевог бављења у Црној Гори и католички бискуп Вићентије Змајевић — „био руски агент“, па су рецензенти Вулећијевог рада морали знати бар оно што је о Змајевићу објављено у Томићевим и Радонићевим радовима, које је такође издала Српска академија наука.^{40а)} Резултат Вулећијевог рада своди се на ово: бој на Цареву Лазу био је 17 јула 1711, а што се до сада мислило и писало да је тај број био 17 или 29 јула 1712, то је само — „мистификација Петровића“.⁴¹⁾

О боју на Цареву Лазу писао је и професор Владимир Ђоровић. Без предубјеђења да је све измишљено у народној традицији и код митрополита Василије Петровића, Ђоровић је прво проучио познате изворе и расправе о томе питању, па је тражио нове архивске податке за његово решење. На све раније радове и чланке у којима је ријеч о боју на Цареву Лазу изнио је своје примједбе, па и на радове Јована Лукачевића. Када сâм Томић наводи млетачке извјештаје у којима изрично стоји, да су Црногорци давали жилав отпор Ахмет-пашиним трупама у својим кланцима приликом њиховога наступања од Подгорице и Спужа према Цетињу, Ђоровић се с правом пита: „Зашто једна од тих борби није могла бити на Цареву Лазу?“ Када је, послѣ ове логичне претпоставке, проучио архивску грађу у Дубровнику, Ђоровић каже ово: „Ми смо данас у могућности да на основу дубровачког материјала унесемо у то питање много нове светлости. . . Бој на Цареву Лазу није измишљен“.⁴²⁾ Професор Ђоровић је, поред великог броја савремених извјештаја и података, нашао у Дубровачком архиву и оригинално писмо једнога од главних Милорадовићевих сарадника, капетана Ивана Лукачевића, који у своме опширном писму од 1 септембра 1712 године обавјештава Дубровчане о борбама у Црној Гори. У Лукачевићевом писму изрично стоји да је на Црну Гору дошло 60.000 турске војске (и овај податак иде у прилог митрополиту Василији, а не историчару Томићу, који је тврдио да је Василије измислио и турску војску од 60.000 људи!) и да су Црногорци с њом водили борбу два мјесеца, па Лукачевић додаје и ове значајне ријечи: „И з божјом помоћи а заповиједи благочастивога цара не моглоше стати на чело од нашега оружја, него пођоше и побјегоше срамотно изгинули, рањени и уморени свакакијем умором и трудом који се може изрећи. . .“⁴³⁾ Заслу-

^{40а)} Види само Глас ХCVI, 167—168 (Томићев подаци) и Јован Радонић, Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века, Београд 1950, 529—531.

⁴¹⁾ Јован В. Вулећи, Бој на Цареву Лазу — Споменик CVI, Београд 1956, стр. 16, 18, 28, 30 и 34—35.

⁴²⁾ Д-р Владимир Ђоровић, Одношаји Црне Горе са Дубровником од Карловачког до Пожаревачког мира — Глас CLXXXVII, 66.

⁴³⁾ В. Ђоровић, нав. рад — Глас 88, 71 (курзив је Ђоровићев).

жује у вези с Лукачевићевим писмом навести и одломак Милорадовићевог извјештаја о борбама током 1711 и 1712 године, који је крајем 1712 године поднио рускоме цару. Он каже да су борбе с Турцима трајале петнаест мјесеци и да су за то вријеме устаници нанијели велике губитке непријатељу у Арбанији и Херцеговини, те су онемогућили турској војсци из Арбаније, Херцеговине и Босне да пође на руско бојиште. „Затим су — наставља Милорадовић — Турци скупили војску из Босне и Херцеговине, и Арбаније и од Румелије и многих других крајева и дошли су на нас и пред њима дође сераскер босански Ахмет-паша с великом турском силом и опсадили су нас, па смо у опсади били два мјесеца и много пута смо се с њима били и у свим борбама смо их побјеђивали и много их је погинуло. Послије тога Турци су молили да би изашли на Цетиње како бисмо склопили мир, али они мир не закључише, само нас преварише и манастир на Цетињу опустошише и разорише, и кућу владике Данила и ћелије уништише и разорише и села у околини манастира попалише. . .“⁴⁴⁾ О овоме турском предлогу за мир писао је и митрополит Василије и у својим писмима руским државницима у априлу и мају 1753 и у својој *Историји*, али напомиње да Црногорци нијесу хтјели пристати на преговоре због вјерности рускоме цару, од кога нијесу имали овлашћење за закључивање мира.⁴⁵⁾ Вјероватно је, дакле, да је Ахмет-паша покушавао да обмане Црногорце и разбије њихово јединство и приликом напада на Цетиње и приликом повратка из Црне Горе, јер ће се преваром и обманом служити и његов наслједник Нуман-паша Ђуприлић 1714 године.

Млетачку и дубровачку архивску грађу допунио је 1955 г. Славко Мијушковић дотада непознатом грађом из Државне архиве у Котору, гдје су и до данас сачувани сви важнији извјештаји о борбама у Црној Гори током 1711 и 1712 године, које је шиљао својим претпостављеним (генералном провидуру за Далмацију и млетачком претставнику у Цариграду) шеф млетачке обавјештајне службе у Котору пуковник Јеролим Бућа. То су баш они извјештаји на основу којих је главни провидур Пизани обавјештавао млетачки Сенат о борбама 1712, те су само четири Пизанијева извјештаја, у којима је резимирао сва которска обавјештења, главни извори за Томићеве радове о боју на Цареву Лазу, па није никакво чудо што Пизани не јавља Сенату детаље о црногорско-турским борбама и што не помиње разне локалитете о којима је ријеч у Бућиним извјештајима, јер такви подаци за чланове млетачког Сената нијесу могли имати апсолутно никакве користи, ни

⁴⁴⁾ Сказанія о родѣ дворянѣ и графовѣ Милорадовичей, Санктпетербургъ 1873, 21.

⁴⁵⁾ Марко Драговић, Материјал за историју Црне Горе — Споменик XXV, 14 и 17; Душан Вуксан, Преписка митрополита Василија. . . — Споменик LXXXVIII, 21; Василије Петровић, Историја Црне Горе, Москва 1754, 32—33; упор. Ђоровићев рад у Гла с а у LXXXVIII, 60.

практичног значаја. У Бућиним извјештајима из задњих дана мјесеца јула по новом календару (1712 године), међутим, постоје подаци о једној „слављеној побједи“ Црногораца над Турцима на простору између Ријеке Црнојевића, Бобије и Граца,⁴⁶⁾ а баш у средини тога троугла налази се терен који се зове Царев Лаз. Што у савременим извјештајима не пише изрично да је борба била на Цареву Лазу то је свакако доказ, да је тај назив дат касније мјесту главне борбе, а није још из наше средњевјековне историје. И овдје ће, дакле, бити Његош у праву, када у напомени уз пјесму „Царев Лаз“ даје ово објашњење: „Лаз (лазина) значи у Црној Гори оно мјесто ће се много шуме исијече и на велики простор ће све дрво на дрво лежи. Подобно овоме је турска војска од Црногораца исјечена међу Влахињом (вода), Врањом и Пржником (двие планине) лежала, и с тога се ово мјесто Царев Лаз назвало, ће је царска војска исјечена“. Његош каже да је у овој борби погинуло свега 318 Црногораца, док је код њега наведени број погинулих Турака свакако претјеран, па помиње и заробљавање великог броја турских ратних застава (барјака), а и у Бућиним извјештају стоји да је у борби било заробљених „застава и коња“. Његош наводи од истакнутих погинулих војсковођа само Јанка Ђурашковића, а од рањених владику Данила и Вука Мићуновића. Један дубровачки извјештај каже, међутим, да је у тадашњим борбама погинуло око 2.000 Турака, као и „добар број“ Црногораца, међу којима је и 12 главара, па и Вук Банић, „један од главних људи Црне Горе“.⁴⁷⁾ Ђоровић је мислио да су ове вијести о погинулим Турцима „проблематичне“, али њих потврђују и Бућини извјештаји, те се оне данас морају сматрати као сасвим поуздане. Бућа је, наиме, све прикупљене и сигурно више пута провјерене податке о борбама у Црној Гори послао млетачком претставнику у Цариграду („баилу“), и то тек 17/28 септембра 1712, после завршеног рата, па наводи и то „да су се Црногорци смирили пошто им је обећана милост, иако су Турцима нанијели невјероватне губитке погубивши око 2.000 већином албанских Турака и заплијенивши албанску комору, тако да је скадарски паша остао лишен свега“, а у једном своме каснијем извјештају Бућа пише како су „серашићеру Ахмет-паши Црногорци пружили оштар отпор и да је он са необичним губицима војске и једног дијела коморе успио да стигне на Цетиње, гдје се после петодневног боравка, осјећајући се и сувише слабир, привидно измирио са једним дијелом побуњених општина, од којих је добио најбједније људе за таоце. Затим је порушио манастир и цркву и кренуо с војском према Херцеговини, али устанци који му се нијесу били покорили и који су били заузели мјеста са којих су могли најје-

⁴⁶⁾ Славко Мијушковић, Догађаји у Црној Гори... Историски записи XI, 1955, 196—199.

⁴⁷⁾ Ђоровић, нав. рад — Глас LXXXVIII, 68.

фикасније дјеловати, нападоше његову војску, нанијевши јој веће губитке при повратку од оних које је претрпјела при доласку...⁴⁸⁾ Из Бућиних извјештаја које је објавио Славко Мијушковић види се, да су они сасвим у складу с многим детаљима које је објавио Ђоровић из Дубровачког архива, па се види и то, да је главни далматински провидур Пизани из њих вадио само основне ствари, а на тим изводима темеље се четири Пизанијева извјештаја Сенату, на основу којих је Томић обрадио цијели свој чланак **Турски поход на Црну Гору 1712 године**. Пошто је сасвим природно да Пизани није имао потребе да члановима Сената саопштава детаље о борбама Црногораца с Турцима, јер је њих интересовало само то да ли ће Турци савладати Црногорце и доћи до млетачке границе, те хоће ли од Турака у томе случају страдати и млетачка територија и млетачки поданици, онда данас за питање о Цареву Лазу нема много научне користи од Пизанијевих депеша у Томићевом раду, када је Мијушковић објавио детаљније Бућине извјештаје, из којих су Пизанијеве депеше само површни изводи.

И послјије објављивања ове архивске грађе из Котора д-р Глигор Станојевић тврди, да је бој на Цареву Лазу био за вријеме Морејског рата, те је о томе вођена и дужа дискусија,⁴⁹⁾ коју Редакција једног историског часописа закључује својим предлогом, да „војни стручњаци“ кажу завршну ријеч, а наиме: „**да ли се троугласти простор између Граца, Ријеке и Бобије може узети као правац турског надирања и терен велике битке**“.⁵⁰⁾ Увјерен сам да су и тежа питања могли ријешити историчари, па ни за ово питање није требало позивати у помоћ „војне стручњаке“, већ је требало само узети карту Црне Горе и видјети да између Ријеке и Граца и Ријеке и Бобије има по око 10 километара ваздушне линије, а од Граца до Бобије око 5 километара, те су на томе терену лако могле бити борбе једнога дијела и иначе малобројне црногорске војске с турским трупима, а пошто су босански везир и скадарски паша кренули према Цетињу од Спужа и Подгорице, онда су морали својом главном снагом ићи баш преко терена на коме се налази **Царев Лаз**.⁵¹⁾ Из закључка Редакције види се, да она није ушла у суштину питања, јер запис о боју на Цареву Лазу у Савинском љетопису каже да је ту било „седам хиљад (турске) војске и разби их хиљада Црногорац“,⁵²⁾ а и млетачки извори

⁴⁸⁾ С. Мијушковић, нав. рад — Историски записи XI, 198.

⁴⁹⁾ Историски записи XI, 427—428; XII, 360—367 и 386—395; Историски гласник (Београд) св. 1 за 1956, 102—112; св. 1—2 за 1957, 146—151; св. 1—2 за 1959, 149—154.

⁵⁰⁾ С. Мијушковић, Још увијек о Цареву Лазу — Историски гласник св. 1—2 за 1959, 149—153; мишљење Редакције часописа стр. 153—154.

⁵¹⁾ Ј. Томић, Турски поход... — Глас ХСХVI, 173—174 и 182.

⁵²⁾ Љуб. Стојановић, Савински летопис — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор књ. VII, Београд 1927, 178.

наводе да је босански везир имао око 8.000 војске, док је скадарски паша био „сакупио на седам хиљада Арбанаса и улоторио се код Подгорице“.⁵³⁾ Цетињски љетопис, међутим, изрично признаје да на Цареву Лазу није потучена сва турска војска, јер у њему пише ово: „В љето 1712 посјекоше Черногорци Турке у Царев Лаз, но сила турска одоље и дођоше на Цетиње и раскопаше цркву и манастир“; а на маргини, поред текста, стоји поново година и датум: „1712 јулија 29“, те се само на основу других архивских података тврди да се овај датум (29 јул по старом календару) односи на дан када је порушен манастир, а не на дан борбе.⁵⁴⁾ Не треба, ваљда, објашњавати да писац Љетописа није мислио да су Црногорци погустили под притиском оних истих трупа које су „посјекли“ на Цареву Лазу, већ на друге одреде турске војске, који су дошли као појачање првим потученим трупима. Томе би ишао у прилог и текст записа у Савинском љетопису, у коме стоји да је 17 јула 1712 био „велики бој и сраженије брани у Царев Лаз и Пржњик...“.⁵⁵⁾ те се овај текст може само тако тумачити да је ту била борба између претходница,⁵⁶⁾ јер стара ријеч **борон**, **бран** значи не само **бојно поље**, **ратиште**, но исто тако и **претходницу**, **одбранбени (заштитни) одред војске**.⁵⁷⁾ Сасвим је, дакле, природно да је босански везир упутио скадарског пашу са око 7.000 својих војника као претходницу, јер је њима био најпознатији терен, којим су ишли према Цетињу и 1685, и 1688 и 1692 године. Трупама скадарског паше доиста се могло супротставити једва око 1.000 Црногораца, углавном Катуњана и нешто Ријечана и Грбљана, јер је по млетачким изворима и у борбама код Бара 1717 године било под командом владике Данила свега око 1.200 људи,⁵⁸⁾ а прије похода према Цетињу Ахмет-пашини одреди и трупе скадарског паше савладале су и приморале на покорност: Бјелопавлиће, Пипере, Куче, Клименте, Зећане и Црмничане.⁵⁹⁾ Када је потучена ова војска, онда је наступио Ахмет-паша с главнином својих трупа и савладао сразмјерно малобројну црногорску војску, која је још прије почетка главног напада била врло оскудна у мун-

⁵³⁾ Ј. Томић, Турски поход... — Г л а с ХСХVI, 173.

⁵⁴⁾ Ј. Томић, Питање Царева Лаза, 76; текст записа о боју из Цетињског љетописа није добро наведен ни у Милаковићевој Историји (117), ни код Вуксана — Записи V, 171.

⁵⁵⁾ Љуб. Стојановић, Савински летопис — Прилози... VII, 178; упор. Историски записи III, 1949, 289—291.

⁵⁶⁾ Упор. и мишљење проф. Лазаревића, наведено у Ђоровићевој студији — Г л а с СLXXXVII, 64.

⁵⁷⁾ В. Соколовъ и П. Борзаковскій, Историко-литературная хрестоматія, Одесса 1886, 338.

⁵⁸⁾ Ј. Томић, Питање Царева Лаза, 16. нап. 3.

⁵⁹⁾ Ј. Томић, Турски поход... — Г л а с ХСХVI, 174 и 179.

цији, јер је Милорадовић с главарима још 12 јула (по староме) молио млетачког провидура за одобрење, да се на њиховој територији може купити праха, олова и кремена,⁶⁰⁾ те је Ахмет-паша послије неколико дана, око 26 јула по староме, успио да заузме и Цетиње.⁶¹⁾

Из наведених чињеница може се, ваљда, утврдити, да је у другој половини мјесеца јула 1712 године било више крвавих и упорних борби између Црногораца и бројно надмоћних турских трупа под командом босанског везира Ахмет-паше. Турске трупе су наступале од Спужа и Подгорице према Цетињу, те су морале ићи тереном на коме се налази Царев Лаз. На основу млетачке архивске грађе Јован Томић је о тим борбама казао сљедеће: „Црногорци, и ако оскудни у баруту и олову, давали су му отпора. Утврђујући се на положајима јаким од природе, уступали су корак по корак, наносећи непријатељу штете. Али више од тога на везирову војску утицало је то што на путу, којим је продирала, није могла наћи ничега, јер су Црногорци, повлачећи се, уништавали за собом све, тако да непријатељу нису оставили никакве хране, па ни траве за коње. . .“⁶²⁾ Ђоровић је дубровачку архивску грађу овако резимирао: „Из ових вести излази даље, да је црногорски отпор био жилавији и љући него што би излазило из приказа Томићева и да је било доста сукоба. . .“⁶³⁾ Мијушковић, по Бућиним извјештајима из Котора, пише да су Црногорци трупама босанског везира „пружили оштар отпор и да је он са необичним губицима војске и једног дијела коморе успио да стигне на Цетиње. . .“⁶⁴⁾ Дубровачки и которски извјештаји тврде, да су Турци приликом наступања имали око 2.000 погинулих војника, а толико жртава нема ниједна војска ни у својим „излетима“, ни у својим „безначајним акцијама“.

То је, дакле, суштина питања о боју на Царевој Лази, који је цијелога живота упорно негирао историчар Јован Н. Томић, а који сада исто тако упорно „премјешта“ историчар д-р Глигор Станојевић из 1712 године у вријеме Морејског рата и тврди, да је тај бој био само једна од „безначајних акција“ у 1688 или 1692 години.

Ристо Драгићевић

⁶⁰⁾ Нав. рад 180—181.

⁶¹⁾ Томић, Питање Царева Лаза 82.

⁶²⁾ Томић, Турски поход. . . — Глас ХСХVI 182.

⁶³⁾ Ђоровић, нав. рад — Глас СLXXXVII, 72.

⁶⁴⁾ Мијушковић, нав. рад — Историски записи XI, 198.